

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XXV

новембар — децембар 1976.

Број 6

ЗАКОНИК ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА — СТРУШКИ И АТСНСКИ РУКОПИС —

Објављивањем текста Душановог законика по Струшком и Атонском рукопису у издању САНУ учињен је значајан корак у правцу отварања широке могућности свестранијег проучавања културне баштине средњовековне српске државе. Посебно су правни историчари добили могућност да упоредноправном анализом свих преписа Душановог законика, истраже и систематски обраде низ питања из правне историје. Са правом се очекује да ће објављивање свих рукописа Душановог законика допринети интересовању и бољем упознавању ширег круга читалаца са значајним раздобљем српске средњовековне државе.

Објављивањем поменутих рукописа у интегралном тексту од стране Одељења друштвених наука САНУ односно Одбора за изворе српског права на челу са академиком др Мехмедом Беговићем ⁽¹⁾ почиње да се реализује озбиљан и дугогодишњи рад на изворима права српских земаља међу којима Душанов законик заузима најзначајније место.

Законик је, као што је познато, донет у два маха. Први део на Сабору у Скопљу 1349. и други део на Сабору у Серезу 1354. године. Оригинални текст Законика није пронађен, али је пронађено 25 рукописа насталих у периоду од XIV до XIX века. Душанов законик је први пут објављен по Текелијином рукопису (у књизи Јована Рајића „Историја словенских народа“, објављене у Бечу 1975. године). Од тада па до данас у нашој и странијој литератури објављено је у интегралном тексту

(1) Издање Српске академије наука и уметности, Београд 1975. У оквиру Академијиног Одбора за изворе српског права посебна редакциона комисија чији су чланови били академици Т. Живановић, М. Барош, А. Дероко, М. Беговић, Б. Ст. Радојичић, Р. Лукић и научни саветник САНУ Т. Никчевић, радила је на издавању ових рукописа. У међувремену су преминули академици Т. Живановић, Б. Ст. Радојичић и М. Бартош.

дванаест рукописа. ⁽²⁾ Остали рукописи су објављени фрагментарно, ⁽³⁾ а неки ни до данас нису објављени. ⁽⁴⁾

О Душановом законик у се почев од објављивања првог рукописа па све до данас доста писало и у страном и у домаћој литератури. Проналажење нових рукописа често је био повод за расправу. Досадашња истраживања углавном су била усмерена у два правца. Претежно су проучавани рукописи Душановог законика да би се утврдило време настанка, њихова аутентичност у односу на оригинал, разлике које су постојале између појединих рукописа. Но нису изостала проучавања и значајних питања из домена друштвених, економских и политичких односа средњовековне српске државе. Међутим, мора се истаћи да у послератној југословенској историографији и поред веома значајног доприноса неколицине истакнутих историчара (међу којима значајно место припада Н. Радојичићу и Б. Ст. Радојичићу) остала су многа питања недовољно обрађена или уопште необрађена.

Чињеница да је Душанов законик један од малобројних извора за проучавање српске средњовековне државе и један од ретких правних споменика тадашње феудалне Европе, тражи ширу и дубљу обраду многих неистражених проблема. Посебно сматрамо да историчари права, истина не без разлога, нису адекватну пажњу посветили изучавању овог Законика. Тешкоће за тематску обраду појединих питања из Душановог законика произилазе делом из чињенице што нису објављени сви рукописи Душановог законика, затим, што постоје значајне разлике у погледу броја чланова односно садржине материје која је обухваћена у појединим члановима рукописа, као и разлике у редоследу чланова. Према томе, како је то већ уочено у уводној напомени овог издања, било је неопходно да се изда Зборник рукописа Законика Цара Стефана Душана како би се на једном месту приказао упоредни преглед свих рукописа Душановог законика објављених у нас и у иностранству и необјављених, као претпоставка њихове упоредноправне анализе. ⁽⁵⁾

Читајући поново Душанов законик, а у вези са његовим даљим истраживањем, јављају се нека питања на која у даљем проучавању треба дати одговор. Нека од њих, на први поглед, изгледају техничка али су тесно повезана са развојем правне науке у средњовековној српској држави. На пример, интересантно би било нешто више знати о припремању нормативних аката у средњовековној српској држави, ко је владао том правном техником (вероватно служба Царске канцеларије по византијском узору) а у вези са тим, како се изучавала правна наука? Она се могла изучавати у правним школама културних центара Визан-

⁽²⁾ Атонски, Струшки, Студенички, Призренски, Ходошки, Раванички, Софијски, Раквачки, Текелјин, Загребачки, Грабачки.

⁽³⁾ Хилендарски, Бистрички, Барањски, Шишатовачки, Борбошки, Стратимировићев, Ковиљски, Патријаршијски (познат под именом Карловачки), Карловачки, Вршачки, рукопис попа Николајевића (познат и као Попиначки), Руднички (назван и београдским рукописом).

⁽⁴⁾ На пример Јагићев рукопис.

⁽⁵⁾ Др М. Бартош, Зборник рукописа Законика Цара Стефана Душана, Бгд, 1957, стр. 10.

тије или у главним манастирима уз теолошке науке; манастири су, као што је познато, били депозитари целокупног средњовековног знања. Закони су у најмању руку њима предавани на чување. Можда се право изучавало у пракси радом код судија, или у Дворској канцеларији. У вези са напред изложеним, поставља се питање, на који су начин судови снабдевани законским текстовима и какав је однос партикуларног права и Душановог законика у погледу примене.

Није без интереса за правну историју да се утврди због чега су преписи вршени када је после сто година од доношења Законика, држава пропала и са њом феудални поредак на коме је Законик почивао и штитио га заједно са системом државних органа — судским и извршним који су га спроводили. Ти су преписи вршени у XVII и у XVIII веку када о примени овог Законика вероватно није могло бар у неким крајевима бити речи. У то време су се у Срба-досељеника у Угарској већ јавили нови покушаји правног регулисања онога што им је било неопходно. Осим тога, ни сами преписивачи нису били у стању да разумеју текст који су преписивали. Одступања у новијим рукописима у односу на старије једним делом долази због неразумевања старијег текста. Разумљиво је зашто су преписивана дела свештеника и књиге за богослужење (то је текућа литература у манастирима) али није довољно јасно зашто је преписиван Законик? Да ли само као писани историјски споменик, што је за оно време мало вероватно, или што је прихватљивије, као могући текст који је уз неке новелације могао да се примењује у неким крајевима југословенских земаља на чијој територији су рукописи пронађени. Чињеница да постоје новелирани рукописи Душановог законика међу којима има великих разлика, наводи на размишљање о прилагођавању Душановог законика потребама и приликама крајева у којима су рукописи пронађени. У вези са тим намеће се питање, да ли су се пронађени рукописи уопште примењивали као извор права, уколико јесу, да ли су имали санкцију органа власти, или су били допуна постојећем обичајном праву. Да би се одговорило на ова питања потребна су истраживања и упоређивања новелираних рукописа са постојећом судском праксом да би се утврдило да ли се и у којој мери судска пракса ослањала на текстове пронађених рукописа.

У вези са настанком рукописа интересантно би било сазнати где су настали и зашто су настали преписи. Многи рукописи пронађени су у манастирима, неки су настали у манастирима, а неки су само чувани у манастирима. Међутим, не зна се како су рукописи стигли до манастира уколико нису у њима настали. За неке рукописе се зна да су налазили у рукама појединаца; вероватно су узети из цркава и манастира, али се по правилу не зна да ли су настали у њима или су их свештеници донели. На сва ова и многа друга питања треба дати научно фундиране одговоре што захтева веома опсежна истраживања садашњих и будућих генерација историчара.

Одобр је као основни критеријум у редоследу објављивања рукописа Душановог законика узео време настанка и аутентичност рукописа

са оригиналним текстом. Наиме, сматра се са правом, да су хронолошки најстарији рукописи и најверодостојнији. Према томе ирелевантно је када је који рукопис пронађен са становишта аутентичности, већ у којем је веку с обзиром на садржину настао.

Струшки и Атонски рукопис сматрају се најстаријим рукописом Душановог законика. Претпоставља се да је први настао крајем XIV а други почетком XV века. Струшки и Атонски рукопис пронашао је руски професор В. И. Григорович, Струшки у манастиру св. Богородице у Струги 1845. а Атонски у манастиру св. Павла у Светој Гори. Сада се и један и други рукопис налазе у Библиотеци Владимир Иљич Лењин у Москви. Први пут је оба рукописа објавио Т. Д. Флоринский (Т. Д. Флорински) 1888. године. Касније су оба рукописа у нас објављивана фрагментарно од стране Ст. Новаковића, А. Соловјева и Н. Радојчића (*). Фотокопију Струшког рукописа у нас је први пут објавио Н. Радојичић (*).

Струшки и Атонски рукописи нису посебно проучавани већ у контексту других рукописа. Кратак приказ оба рукописа први пут је дао В. И. Григорович али без већих научних претензија. Убрзо затим преглед оба рукописа дао је П. Ј. Шафарик на основу података које је добио од Григоровича. Међутим, његова саопштења као и истраживања других (међу којима треба истаћи А. Е. Викторова, П. Ј. Шафарика, А. Мајкова, Н. Крстића, Т. Т. Зигеља, Ст. Новаковића, А. Соловјева и друге) више су била усмерена ка утврђивању хронолошког поретка рукописа, класификацији и оцени редакцијских верзија као и упореднофилолошком проучавању текстова. Значајнија проучавања вршена су у домену утицаја страног права на Душанов законик. Посебно место у истраживању оба рукописа Душановог законика припада Т. Д. Флоринском. Он је дошао до неких закључака који ни до данас нису оспорени. Упоредјујући Струшки, Призренски и Ходошки рукопис, уочио је велику сличност између Струшког и Призренског рукописа, с једне, и Ходошког и Струшког рукописа, с друге стране. Истакао је тезу да су Струшки и Призренски рукопис најстарије и најсродније редакције, при том је Струшки рукопис оценио као најстарију и најверодостојнију редакцију изворног текста Душановог законика. Флорински је такође упоређивао Атонски рукопис са напредпоменутим рукописима и утврдио да Атонски рукопис има сличности са Призренским и Струшким али много више са Ходошким. По њему, Атонски и Ходошки рукопис представљају исту редакцију, односно Атонски рукопис представља најстарију редакцију новелираног текста, па према томе, како он истиче, могао је да настане у Душаново доба.

Упоредну анализу неких старијих рукописа извршио је и Ст. Новаковић. Посебно су значајна његова запажања у погледу Призренског и

(*) Ст. Новаковић је то учинио на тај начин, што је уз чланове Призренског рукописа компаративно приказивао чланове осталих те и Струшког и Атонског рукописа. Соловјев је такође чланове других рукописа интерполирао у Призренски рукопис и на тај начин објавио неке чланове Струшког и Атонског рукописа. Н. Радојичић је сачинио Законик тако што је по свом уверењу одабирао чланове разних рукописа за које је сматрао да су најверодостојнији и да највише одговарају духу Законика. Из Струшког и Атонског рукописа узео је неке чланове у целини а неке делимично.

(*) М. Бартош, Зборник рукописа Законика цара Стефана Душана, Законик цара Стефана Душана, САНУ, Бгд, 1975, 11

Струшког рукописа. Наиме, он је утврдио значајне текстуалне подударности као и сличности у погледу стила, језика, система. Новаковић је, такође, прихватио тезу о Струшком рукопису као најстаријем тексту Душановог Законика ⁽⁸⁾. Он је, такође, упоређивао Атонски рукопис са Призренским, Ходопшким и Струшким и дошао до сличних закључака као и Флорински, тј. да Атонски рукопис представља новелирани текст знатно систематичнији у односу на Струшки и Призренски.

Слична запажања имао је и М. Костренчић ⁽⁹⁾.

Соловјев је прихватио тезу Флоринског и Новаковића да Струшки и Призренски препис представљају најстарију верзију Душановог законика али да оба рукописа нису настала из аутентичног текста ⁽¹⁰⁾.

Досадашња проучавања Душановог законика као правног споменика и приказ средњовековног српског права дата су у југословенској историографији на основу Призренског преписа који је приредио Ст. Новаковић (Т. Тарановски, А. Соловјев, Д. Јанковић). Било би врло корисно с обзиром да су Струшки и Атонски рукописи најстарији и најаутентичнији текстови Душановог законика, истражити разлике које постоје у садржини појединих одредаба и упоредити их са до сада интересатним текстовима Душановог законика у нашој историографији.

Објављивањем интегралних текстова свих познатих рукописа пружа широке могућности упоредноправне анализе и синтетичке обраде многих питања. Стога нам се чини да је концепција Одбора САНУ да прикаже све познате рукописе Душановог законика у оваквој збирци добра, јер омогућава стручњацима који се баве одређеним проблемима да имају скупљене и објављене све текстове пред собом. Идеја Одбора да се уз рукописе, у оквиру појединих књига, дају прилози из државно правне или правне историје Србије, прихватљива је јер се на тај начин са неким значајнијим питањима из историје средњовековне Србије могу упознати не само они који се баве тим проблемима него и шири круг читалаца. Међутим, уколико за следећа издања не буде било таквих прилога, то не треба да буде кочница даљем несметаном објављивању рукописа. Међутим, свакако треба наставити са праксом да се уз сваки рукопис да историографија рукописа. То је прилика да се читаоци, пре читања текста, упознају детаљније са подацима везаним за настанак рукописа.

Душанов законик је до сада преведен на неколико страних језика. Најпре је преведен на немачки и издат у књизи Ф. Х. Енгел (*F. Ch. Engela*, ⁽¹¹⁾) затим на француски у књизи А. А. Буе (*Boue-a*) ⁽¹²⁾. Оба превода су извршена на основу Текелијиног рукописа. В. А. Мађејовски (*W. A.*

⁽⁸⁾ Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана, цара српског 1349—1354, Бгд. 1898, стр. LX — LXXXVII

⁽⁹⁾ М. Костренчић, Хрватска правна повјест, Загреб, н. г., 309—312.

⁽¹⁰⁾ А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка, 36—45.

⁽¹¹⁾ F. Ch. Engel, *Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer* Т. 111. *Geschichte von Serbien und Bosnien*, Halle, 1801.

⁽¹²⁾ A. Boue, *La Turquie d' Europe*, IV. Paris 1840.

Maciejowski) објавио је старо-српски текст Раковачког рукописа са паралелним преводом на немачки језик ⁽¹³⁾. Затим Кухарски 1838. године такође објављује Раковачки рукопис на латински ⁽¹⁴⁾. П. Ј. Шафарик 1851. објављује Ходошки рукопис и неколико чланова Раковачког рукописа ⁽¹⁵⁾. Т. Зигел је 1870. у Петрограду објавио Призренски рукопис ⁽¹⁶⁾. Затим Х. Јиречек на чешком 1870 ⁽¹⁷⁾, Флорински 1888. у Кијеву ⁽¹⁸⁾. Каснији преводи Душановог законика (румунски, француски и енглески) вршени су на основу текста Призренског рукописа који је приредио Ст. Новаковић у II издању своје књиге објављене у Београду 1898. године ⁽¹⁹⁾.

Струшки и Атонски рукопис у овом издању објављени су у облику фотографске репродукције са паралелним преписом старосрпског текста и преводом на савремени српскохрватски језик. Преводи на српскохрватски језик задржали су архаични изворни текст како би се сачувао стил и законодавна техника времена када су настали рукописи. Уз сваки рукопис ће бити објављен посебан регистар са појмовима, терминима и институцијама садржаним у члановима Законика.

Преписе и преводе Струшког и Атонског рукописа припремио је Димитрије Богдановић. О језику Струшког и Атонског рукописа посебну студију дала је Ирена Грицка Радуловић. Терминолошки речник је такође израдио Димитрије Богдановић. Регистар појмова и израза за оба преписа приредио је Томица Никчевић, а транскрипцију Митар Пешикан. Такође је дат посебан индекс чланова Душановог законика. На француски језик преведен је само Атонски рукопис а превод је урадила Жана Миловановић уз рецензију Владе Драшковића.

У овом издавању налазе се прилози Милана Бартоша, „Зборник рукописа Законика Цара Стефана Душана 1349 и 1354,“ Бранислава Недељковића „О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине Цара Стефана Душана, са посебним освртом на доношење Законика Цара Стефана Душана“ и прилог Томице Никчевића „Историографија Струшког и Атонског рукописа“.

др Љубица Кандић

(13) W. A. Maciejowski, *Historja pramodawstw slawianskich*, T. 1 -- IV, Warszawa 1832 — 1835.

(14) A. Kuharski, *Antiquissima monumenta iuris slovenici*, Varsovia 1838.

(15) P. J. Safarik, *Pamatky drevniho pisemnictvi Jihoslovanov* Puaqe 1851, VII

(16) Т. Т. Зигел, Законик Стефана Душана, С. Петербург 1877,

(17) Н. Јиречек, *Svod zakonov, slovanskyh*, V Praze 1880.

(18) Т. Д. Флоринский: *Помятники законодательной двътельности Душана, Цара Сербовъ и грековъ, Киевъ, 1888.*

(19) Ст. Новаковић, Законик Стевана Душана Цара Српског 1349 — 1354. Бгд., 1898.

— РЕЗЮМЕ —

О Законнике царя Стефана Душана

С выходом в свет полного текста Законника царя Стефана Душана, изданного Сербской Академией наук и искусств, было положено начало реализации долголетних и серьезных работ над источниками права сербских земель, среди которых Законник царя Стефана Душана занимает самое видное место.

Проводимые до сих пор исследования Законника главным образом сводились к установлению времени возникновения отдельных рукописей и их аутентичности оригинальным текстам, а в меньшей степени занимались изучением вопросов из области общественно-экономического, политического и правового развития сербского средневекового государства. Затруднения, возникшие в связи тематической обработкой отдельных вопросов, вытекают из обстоятельства, что не все рукописи Законника были опубликованы: в рукописях существуют значительные текстуальные расхождения и что, наконец, порядок статей в рукописях не был одинаков.

В связи с дальнейшим изучением рукописей Законника появился ряд вопросов, ожидающих ответ в предстоящих исследованиях. Было бы, например, интересно узнать подробнее о подготовке нормативных актов в средневековой Сербии, о том, кто располагал этой правовой техникой и как изучались правовые науки. Было бы интересно для правовой истории установить, по какой причине производились позднейшие переписывания, имея в виду, что через сто лет после принятия Законника государство распалось, я вместе с ним распался и феодальный строй, на котором основывался Законник. Само существование дополняющих и частично изменяющих Законник рукописей, между которыми существует и большая разница, приводит к выводу, что Законник подгонялся к нуждам и обстоятельствам краев, в которых были обнаружены рукописи. В связи с этим возникает вопрос, применялись ли вообще обнаруженные рукописи в качестве источников права, а если применялись, обладали ли они санкцией органов власти или же являлись дополнением к существовавшему обычному праву.

SUMMARY

The Legal code of Emperor Stephin Dushan

With the publishing of the manuscript of the Dushan legal code in its integral text by SANU, there has begun the realisation of the serious and long-term project of the exploration of the sources of law in Serbian countries, of which Dushan's legal code is one of the most significant.

The up to date research efforts on this legal code have been more directed at determining the time of origin of the particular manuscripts and their authenticity with the original text; much less time has been devoted to questions of social-economic, political, and legal development of the medieval state. The difficulties concerning the thematic processing of particular questions originate in the fact that all manuscripts of the legal code have not been published so far, that the published manuscripts contain significant textual variations, and lastly, that the order of the articles in the manuscripts is not the same.

In connection with further research of the manuscripts of the Dushan legal code, there are a number of questions which this stage of research should provide answers for. For example, it would be of interest to know more about the preparation of legal paper in the medieval Serbian state; who were the people with the legal technical knowledge and the methods used for the study of legal science. It is not without interest to legal history to determine why transcripts were made, when it is known that the empire and feudal order on which the legal code was originally based collapsed only 100 years after the origin of the legal code. It is also a fact that certain manuscripts of the Dushan legal code have been published in novel form, and that there are large differences between them; this leads to the consideration of adjustment of the legal code to the circumstances of the regions in which the various manuscript had been found. It is still a question whether the discovered manuscripts could before anything else be considered as sources of law, in the affirmative, were they backed by the sanction of an administrative body, or were they only an addition to existing common law.

RÉSUMÉ

Le Code de l'empereur Douchan

Per la publication du Code de l'Empereur Douchan dans le texte intégral de la part de l'Académie serbe des sciences et des arts commence à se réaliser un travail sérieux qui a duré pendant de longues années sur les sources du droit des pays serbes, parmi lesquelles le Code de l'Empereur Douchan occupé une place importante.

Les recherches effectuées jusqu'à présent relatives au Code de l'Empereur Douchan ont été surtout dirigées dans le sens de la détermination de la date de naissance des divers manuscrits et de leur authenticité avec le texte original; on s'est moins consacré à l'étude des questions dans le domaine du développement socio-économique, politique et juridique de l'Etat serbe médiéval. Les difficultés qui ont trait à l'élaboration thématique des diverses questions découlent du fait que tous les manuscrits du Code de l'Empereur Douchan n'ont pas été publiés et que dans les manuscrits publiés il y a de importantes différences textuelles et, enfin, l'ordre des articles dans les manuscrits n'est pas identique.

En relation avec les études ultérieures des manuscrits du Code de l'Empereur Douchan de nouvelles questions se posent auxquelles il faut donner la réponse dans les recherches futures. Par exemple, il serait intéressant d'avoir des connaissances plus précises sur la question de la préparation des actes normatifs dans l'Etat serbe médiéval, ainsi que sur la question qui a dirigé cette technique juridique et comment a été étudiée la science juridique. De même, il n'est pas dénué d'intérêt pour l'histoire du droit de déterminer pour quelle raison les copies ont été effectuées du moment que cent ans après l'adoption du Code l'Etat serbe s'est écroulé et avec lui le régime féodal sur lequel le Code était basé. Le fait qu'il y a des manuscrits innovés du Code de l'Empereur Douchan, parmi lesquels il y a de grandes différences, incite à réfléchir sur la question si le Code de l'empereur Douchan a été adapté aux besoins et aux circonstances des pays dans lesquels les manuscrits ont été découverts. A ce sujet la question se pose si les manuscrits découverts ont été appliqués en général en tant que source du droit, et dans le cas d'une réponse affirmative s'ils avaient la sanction de l'organe du pouvoir ou s'ils étaient le complément du droit coutumier existant.